Reflecții catehetice pentru pastorația persoanelor îndoliate

Vasile CREȚU*

Abstract: *Catecheical reflections for the pastoral care of greiving persons.* The context of today's world reveals a society overwhelmed with self-esteem, seasoned with the successful goals of the daily agenda, hurried to consume indiscriminately, greedy for any smell, taste and thought that provokes pleasure. In the face of the spectacle that unfolds uninterruptedly before our eyes, on television, at work and in traffic, the contemporary man is rather accustomed to the death of others, in accidents and crimes presented in the news. Time flies irreversibly, and if we ask people what they think about the passing of time, most will say that it is slipping away. Therefore, we live on the run, we eat on the run, we love on the run, we sleep on the run. We live in a world where action and feverishness are valued. The watchwords seem to be activity, movement, success. We have entered a civilization that hates pause, suspension, inactivity. Thinking of the future, we must wisely govern every day of our lives. In other words, the time we have at our disposal can be the time of falling or the time of rising, it can be the time of fruiting or the time of scattering the gifts we have been endowed with by God. When man thinks of his death, then he begins to despise the vanity of the world. His pleasures and pains appear to him, at the same time, laden with futility, and then a little miracle happens in his soul: there is silence. Extracted from the noise, the priorities, the activities that consume his soul, the man takes the relentless reality of death and lays it like a tombstone over what almost everyone calls life. The liturgy of death is a true Christian pedagogy of love, attachment and respect between members of the same family (children towards their deceased parents and siblings, but also parents towards their own deceased children) and between members of the Church, the great Christian family. In other words, what we do for our parents and relatives past to

* Preot, Conf. univ. la Facultatea de Teologie Ortodoxă „Justinian Patriarhul” a Universității București.

eternity must be repeated by our with us. This is the proof of love that does not forget those who are no longer among us and who is stronger than death, passing beyond the entrance of the grave.

Keywords: *death, grief, funeral, catechesis, pastoral care*

1. Absurdul morții într-o lume hedonistă

Contextul lumii de astăzi ne dezvăluie o societate copleșită de stimă de sine, aseasonată cu obiectivele reușite ale agendei zilnice, grăbită să consume fără discernământ, pofticioasă la orice miros, gust și gând ce îi provoacă plăcere. În societatea de consum în care trăim, imperativul este satisfacerea imediată a dorințelor individuale. Când pe multe ecrane se pot vedea reclame înfățișând chipuri strălucind de tinerețe și de sănătate, moartea, ca realitate de netăgăduit, este un subiect tabu și, prin urmare, ar putea fi considerată o impudoare. Trupuri goale și sentimente intime sunt afișate în piața publică, în timp ce un trup lipsit de viață devine stânjenitor și trebuie să ne debarasăm de el cât mai repede cu putință, ascuzându-l sub pământ sau incinerându-l, pentru a nu ne mai chinui amintirile. Preotul John Breck, în prefața unei cărți, constată că „acuta secularizare a societății apusene i-a făcut pe mulți, și chiar pe credincioși, să evite cu orice preț suferința și să nu accepte moartea ca realitate”¹.

Logica de a seduce și de a fascina a cosumerismului, prin plăcere și divertisment, denaturează adevărul revelat prin privatizarea acestuia în opțiuni particulare, transformând comuniunea în existență egoistă și izolată. Totul se structurează prin modul de a fi bazat pe plăcere, prin eludarea Crucii care duce la Înviere:

„Societatea actuală se prezintă ca fiind civilizația dorinței care consacră un adevărat cult dedicat bunăstării materiale și plăcerilor imediate. Plăcerile consumului se exhibă peste tot, imnurile aduse timpului liber și vacanțelor răsună pretutindeni, totul se vinde ca promisiune a fericirii individuale. A trăi mai bine, «a profita de viață», a te bucura

¹ ANTONIE DE SUROJ, *Viața, Boala, Moartea*, trad. Anastasia Igiroșanu, Slatina-Nera, Edit. „Sfântul Siluan”, 2010, p. 12.

de confort și de noutățile din comerț, apar ca niște drepturi ale individului, niște scopuri în sine, niște preocupări zilnice în proporții de masă. Se desfășoară o întreagă cultură care te invită să guști din plăcerile clipei, să profiți de fericire aici și acum, să trăiești numai pentru tine; ea nu mai prescrie renunțarea, *ea face să strălucească literele de foc ale noii Evanghelii*: «Cumpără, bucură-te, aceasta e legea și aceștia sunt profeții!». Aceasta e societatea de consum a cărei ambiție afișată este de a elibera principiul plăcerii, de a smulge omul dintr-un întreg trecut de privațiuni, de inhibiție și de ascetism. Gata cu poruncile disciplinare și rigoriste, este momentul clamării dorințelor materiale, al celebrării divertismentului și consumului, al desfătării perpetue în plăceri private”².

În fața spectacolului ce se desfășoară neîntrerupt în fața ochilor, la televizor, la serviciu și în trafic, omul contemporan este obișnuit mai degrabă cu *moartea celorlați*, în accidente și în crime prezentate la știri. Tresare, totuși, la trecerea din viața aceasta a persoanelor foarte apropiate, cu care a intrat în contact, precum și a celor din familia sa. Simțim, probabil în subconștient că, venind în contact cu moartea, sub orice formă, ne confruntăm oarecum cu perspectiva propriei noastre morți, ce ne devine astfel mai aproape, mai reală, mai certă. Nu se poate ca trupul neînsuflit al cuiva să nu ne smulgă, măcar în treacăt, un gând la efemeritatea vieții și să nu ne ducă fulgerător în preajma momentului propriei noastre morți. Într-un fel anume, fiecare și-a zis, măcar o dată în viață: „și mie mi se va întâmpla aceasta”.

2. Timpul vieții noastre: aliat prețios sau inamic nemilos?

Timpul fuge ireversibil și, dacă îi întrebăm pe oameni ce gândesc despre trecerea zilelor, cei mai mulți vor spune că ele ne scapă ca printre degete. Așa se face că trăim pe fugă, mâncăm pe

² Gilles LIPOVETSKY, *Fericirea paradoxală. Eseu asupra societății de hiperconsum*, Iași, Edit. Polirom, 2007, p. 86.

fugă, iubim pe fugă, dormim pe fugă. Fast food, shortcut, coffee to go, totul e viteză, toate se fac pe repede-înainte în ritm amețitor. Nu ajungem bine într-un loc și deja ne gândim la cum arată următorul popas. Între dimineață și seară e sprintul. Ne trezim că trec anotimpurile peste noi. Anii, fug și ei. Mulți dintre noi ne ducem viața în birouri rigide, în zgomotul tastelor și al aparatelor de aer condiționat, închiși în fața calculatoarelor, despre care ne amăgim că ar fi ferestre spre lume. Visăm pe google, râdem pe facebook, ne dăm întâlnire pe zoom. Avem electrocasnice pentru toate activitățile cotidiene dintr-un cămin. Avem lifturi care ne urcă mai repede etajele. Toate sunt menite să ne ușureze viața, să ne ofere secunde prețioase. Și, cu toate acestea, avem tot mai puțin timp. „*N-am timp*” este, de departe, *șlagărul vremurilor noastre și boala oamenilor moderni*. N-avem timp de zâmbit sau de sperat, n-avem timp de clădit caractere sau de șlefuit personalități, n-avem timp și resurse de educat copiii și tinerii, n-avem timp să mai citim o carte sau să ne plimbăm în parc. Îi sunăm pe cei dragi în grabă, poate din automatism, ca apoi să-i repezim, spunându-le „n-am timp!”. Avem timp doar cât să ne plângem că n-avem timp.

Trăim într-o lume în care sunt valorizate acțiunea și febrilitatea. Cuvintele de ordine par a fi activitate, mișcare, reușită. Am intrat într-o civilizație care repudiază pauza, suspendarea, inactivitatea. Căci, nu-i așa?, timpul înseamnă bani, uneori chiar putere. Omul contemporan e un malaxor al orelor care se succed, anost, din secundă în minut, dinspre casă spre serviciu și apoi, vlăguit, înapoi spre casă. În iureșul nebunesc al vieții de azi, n-ar fi rău să recuperăm obiceiul de a „opri în loc” timpul, adică de a ieși, din când în când, din goana lui. Nu pledez, firește, pentru trândăvie. Pledez pentru refuzul lăcomiei de a „folosi” fiecare clipă, de a trăi într-o nesănătoasă foame de timp, abandonând răgazurile, contemplativitatea și nemișcarea. Goetheanul „Oprește-te, clipă!” asta înseamnă: transformă timpul care curge în timp care stă, în timp care îți lasă libertatea de a te întâlni cu tine însuși și cu Dumnezeu. Pentru că Îl căutăm pe Dumnezeu în timp ce ne căutăm pe noi înșine, *căutarea de sine devine cea mai înaltă realizare a existenței noastre*.

Atunci când ne sărbătorim ziua de naștere, constatăm că un an în plus este, de fapt, un an în minus. De asemenea, ne dăm seama că azi ești mai bătrân decât ai fost vreodată, și totuși ești mai tânăr decât vei fi de acum înainte. Moartea este atât de sigură de „victoria” ei, încât ne dă un avans de o viață întreagă. De fiecare dată când adormim, la căderea nopții, pregustăm din moarte și de fiecare dată când ne trezim, în dimineața următoare, suntem de parcă am fi înviați din morți. Sfârșitul unei clipe, al unei ore, al unei zile, al unei săptămâni, al unei luni, finalul unui an, toate acestea ne duc cu gândul la sfârșitul nostru pământesc, la necesitatea de a ne pregăti drumul spre veșnicia lui Dumnezeu, care nu cunoaște limite temporale: „Că o mie de ani înaintea ochilor Tăi sunt ca ziua de ieri, care a trecut și ca straja nopții” (Ps. 89, 4).

Este important să înțelegem că, plecându-ne genunchii la rugăciune, seara și dimineața, ne eliberăm de grijile și gândurile noastre lumești. Din această reflecție se pot naște cel puțin două gânduri. Primul trimite la *vremelnicia* vieții noastre, privind la anii care au trecut, amintindu-ne de persoanele dragi pe care le-am pierdut sau de care ne-am despărțit, uitându-ne la obiectele din jurul nostru pe care nu le mai folosim: „Anii noștri s-au socotit ca pânza unui păianjen; zilele anilor noștri sunt șaptezeci de ani. Iar de vor fi în putere optzeci de ani și ce este mai mult decât aceștia osteneală și durere. Că trece viața noastră și ne vom duce” (Ps. 89, 10-12). Al doilea gând exprimă setea omului după *viața veșnică*, despre care ne aduce aminte și Fericitul Augustin atunci când spune: „m-ai creat pentru tine, Doamne, și nefericit este sufletul meu până ce nu se va odihni întru Tine”³. Chiar dacă am trăi douăzeci, cincizeci sau o sută de ani, ne-am da seama că toate lucrurile care ne înconjoară sunt limitate și trecătoare și că noi avem în suflet o sete nesfârșită după viața veșnică, după întâlnirea cu Dumnezeu, izvorul vieții și al nemuririi.

Cugetând la cele viitoare, trebuie să chivernisim cu înțelepciune fiecare zi din viața noastră, ca să nu ni se aplice și

³ SFÂNTUL AUGUSTIN, *Confesiuni*, ediție bilingvă, trad., introd. și note de Eugen Munteanu, București, Edit. Humanitas, 2018, p. 205.

noună cuvintele pe care proorocul David le zicea iudeilor: „Și s-au stins în deșertăciune zilele lor și anii lor degrabă” (*Ps.* 77, 37). Cu alte cuvinte, timpul pe care îl avem la dispoziție poate fi timpul căderii sau timpul ridicării, poate fi timpul rodirii sau timpul risipirii darurilor cu care am fost înzestrați de Dumnezeu: „Învață-ne să socotim bine zilele noastre, ca să ne îndreptăm inimile spre înțelepciune” (*Ps.* 89, 14). Totul depinde de noi, de credința, voința și lucrarea noastră, dacă sfințim timpul prin rugăciune, pocăință și fapte bune sau irosim timpul vieții noastre prin nepăsare, lenevire și amânare.

3. Timpul liturgic deschide pe om spre veșnicia lui Dumnezeu

Din timpuri străvechi și până astăzi, filosofii, gânditorii și teologii deopotrivă, au fost preocupați de timp și de concepția despre timp, încercând să răspundă întrebărilor precum: de unde a apărut, care este esența lui, care este scopul și valoarea sa, ce legătura există între timp, lume și om.

Sfânta Scriptură relatează că lumea a fost creată de Dumnezeu din nimic: „La început, Dumnezeu a făcut cerul și pământul” (*Fc.* 1,1), acest început fiind înțeles și ca început al creației, dar și al timpului. Este momentul „zero” în care necreatul devine creat, ceea ce nu este începe să existe, purtând în sine amprenta timpului cu toate consecințele sale: mișcare, devenire, schimbare, moarte. De aici, înțelegem că tot ceea ce este creat are un început și, implicit, un sfârșit. Întru acest început al creației, voința divină se manifestă și devine lucrătoare în timp, astfel că „timpul este o formă a existenței create, în vreme ce veșnicia aparține în mod propriu lui Dumnezeu”⁴.

În ce privește esența lui, nu știm ce este timpul, însă știm cum se manifestă și îi recunoaștem amprenta pe care o pune el în creație: prin durată, schimbare, devenire, trecerea de la o stare la

⁴ Daniel CIOBOTEA, „Timpul și valoarea lui pentru mântuire în Ortodoxie”, în *Ortodoxia*, 2/1977, p. 196.

alta, putând fi caracterizat ca având în sine mișcarea, deși nu se confundă cu ea. Prin urmare, „timpul este modul de existență al creaturii, iar veșnicia, modul de existență al lui Dumnezeu”⁵, două moduri de existență distincte, dar nu opuse.

Biblia menționează trei termeni ai temporalității: *cronos*, *kairos* și *eon*. Dacă primii doi se referă la viața lumii și la modul ei de existență, experimentată de creatură, *eonul* are în vedere viața veșnică, eternitatea proprie lui Dumnezeu. În gândirea biblică, *kairos* și *cronos* sunt complementari⁶.

Cronosul este timpul uman, măsurabil din punct de vedere fizic, marcat de nestatornicia firii umane, de neputința lui de a se ridica, plin de căderi și ridicări. *Pentru om, cronosul este preludiul morții, clipa, luna, anul fiind măsura morții progresive*. Dacă timpul este legat de materie, sufletul nemuritor nu este supus nașterii și morții, el putând să devină prin mișcare, înălțat sau decăzut după cum știe să folosească timpul ce i s-a dat de Dumnezeu. Timpul cronologic nu se poate repeta, ceea ce denotă o linie dreaptă irepetabilă. Prezentul este oglinda veșniciei pentru că nu are durată, nu poate fi cuantificat⁷. Sfânta Scriptură afirmă iminența unui sfârșit al cronologiei cosmice universale. Hristos, Cuvântul divin, este Cel ce arată contrastul între Adevărul veșnic al lui Dumnezeu și cronologia universală prin cuvintele „Cerul și pământul vor trece, dar cuvintele Mele nu vor trece” (*Mt. 24, 35*).

Kairosul este timpul nemăsurabil, umanizat și spiritual, în care Dumnezeu lucrează în sfinții Lui (*Ps. 67, 36*) și realizează în oameni zidirea Trupului Fiului Său. *Kairosul este timpul raportat la veșnicie, deschis experienței atemporale și supratemporale*. Prin el, viața umană accede la viitor și la trecut, pătrunde prin iubire în toată creația, unește în rugăciune viii și morții și luminează istoria trecută, prezentă și viitoare. Kairos este timpul unirii omului cu Dumnezeu, căci el reprezintă pătrunderea luminii necreate în creație

⁵ *Ibidem*, p. 197.

⁶ Ioan Valentin ISTRATI, *Taina veacurilor. Unirea timpului cu eternitatea în rugăciunile Bisericii*, Iași, Edit. Doxologia, 2010, p. 89.

⁷ *Ibidem*, p. 90.

și răspunsul omului la chemarea lui Dumnezeu. El devine subiectiv omului în perspectiva mântuirii. Nu există, de aceea, un moment de început sau sfârșit al kairos-ului în viața omului credincios. Omul se unește cu Dumnezeu în dialog prin ritmul de viață al slujbelor liturgice ale Bisericii⁸.

Eonul este folosit mai ales pentru a indica timpul ca durată și exprimă atât timpul acestei lumi – „Veacurile s-au întemeiat prin cuvântul lui Dumnezeu” (Evr. 11, 3), cât și veșnicia lui Dumnezeu (Rm. 16, 26). Sfânta Scriptură definește eonul ca *fiind timpul nelimitat sau veșnicia dumnezeiască*. Totuși, veșnicia nu desființează timpul, ci coexistă cu el. Dacă s-ar considera că cele două realități sunt antagonice, legătura între Dumnezeu Cel veșnic Viu și omul vremelnic s-ar destrăma, fără doar și poate, iar dialogul dintre Dumnezeu și om ar fi imposibil⁹. Omului îi este dat să participe la infinitate prin har; în infinitate nu există timp, iar dorul după această infinitate susține mișcarea noastră în ordinea finită¹⁰. Hristos este unirea Dumnezeirii cu umanitatea, a veșniciei ipostatice cu timpul uman și a nemărginirii ontice cu spațiul limitat al firii umane. După cădere, omul a conștientizat faptul că menirea sa nu era aceea de a muri în timp, ci de a înveșnici timpul prin întoarcerea sa cu fața spre Creatorul său. Hristos afirmă în Evanghelia Sa că „vine ceasul și acum este” sau „vine ceasul și a și venit”, ceea ce înseamnă că prin El, timpul a căpătat deja amprenta veșniciei încă din această viață pământească. Iar acest lucru îl poate realiza tot omul care crede Cuvântului celui Viu și se întoarce la Dumnezeu prin pocăință și credință.

Prin urmare, timpul nu este doar unitatea cu care se măsoară mișcarea și devenirea, ci însuși cadrul în care se desfășoară viața și urcușul duhovnicesc, iar de întrebuințarea pe care i-o dăm noi înșine depinde, pentru viitor și pentru veșnicie, starea bună sau rea a fiecăruia. *Timpul nu se măsoară numai cu anii, ci mai ales cu*

⁸ *Ibidem*, p. 92.

⁹ *Ibidem*, p. 93.

¹⁰ Dumitru STĂNILAOE, *Teologia Dogmatică Ortodoxă*, vol. I, București, Edit. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 2010, p. 168.

roadele. Este important ca omul să dorească nu numai să trăiască mult, ci să trăiască frumos, cu sens, să viețuiască creștinește. Nu doar să adăugăm la vârsta noastră cât mai mulți ani trăiți fără folos, ci să întrebuițăm cât mai bine și cât mai înțelept fiecare zi pe care Dumnezeu ne-o dă de trăit. Într-o viață de numai câțiva ani, în câteva zile ori chiar în câteva clipe, omul poate dobândi fericirea veșnică sau o poate pierde pentru totdeauna. Pentru cel cu adevărat înțelept, niciun an, niciun anotimp, nicio zi și nicio clipă nu trebuie lăsate la voia întâmplării, fără rod, asemenea norilor fără de apă, purtați din loc în loc de vânturile deșertului.

Dacă în mitologia greacă, timpul era neîndurător, după imaginea zeului Cronos care își înghițea copiii, în religiile antice, timpul era un prilej de suferință. Pentru un creștin, timpul vieții este vremea pentru sfințire și mântuire. În acest sens, Sfântul Ioan Hrisostom, spune: „De va pierde cineva aur sau argint, poate va afla în locul lui altul, dar cel ce pierde timpul vieții sale în nelucrare sau în nerodire, altul nu mai poate afla”¹¹. Astfel, creștinul nu fuge de timp, de trecut sau de istorie, pentru că istoria nu se transformă în neant, ca în vechile religii, sau în curente sincretiste moderne, ci trecutul, prezentul și viitorul se vor transforma în Eshaton, adică în Împărăția lui Dumnezeu, în bucurie veșnică sau în tristețe veșnică. Orice om ar trebui să privească cu încredere, cu optimism, dar și cu gravitate fiecare clipă a vieții sale, gândindu-se că fiecare secundă este o șansă pentru ridicare, pentru iertare, dar și pentru rodire.

4. Perspectiva creștină asupra morții

Pentru cei mai mulți oameni, moartea pare absurdă. Adâncurile sufletului nostru nu concep neființa și nici stări temporare de desfacere a sufletului de trup, omul fiind „icoana” divinității în lumea materială. Pentru a înțelege cum a apărut moartea, va trebui să înțelegem starea omului dinainte și după

¹¹ SFÂNTUL IOAN GURĂ DE AUR, *Omilii la parabola despre săracul Lazăr și bogatul nemilostiv*, trad. Adrian Tănăsescu-Vlas, București, Edit. Sophia, 2002, p. 16.

căderea în păcat. Inițial, alcătuirea trup-suflet era nemuritoare, fiind susținută prin comuniunea omului cu Dumnezeu. Căderea în păcat a fost o încercare a omului de a ajunge ca Dumnezeu, nu „asemenea” Lui, prin sine însuși. În acel moment, comuniunea dintre om și Dumnezeu a fost alterată, ceea ce a dus și la alterarea felului în care omul exista.

Ca exemplificare, să ne imaginăm un tată și un copil care își propun să parcurgă un drum greu pentru copil, dar ușor pentru tată. Câtă vreme tatăl îl sprijină pe copil, iar copilul rămâne lângă tatăl său, greutățile drumului sunt aproape inexistente, puterea tatălui sprijinind și copilul. Dar ce se întâmplă când copilul, părăsindu-și tatăl, crede că poate parcurge singur drumul? Evident, greutățile îl vor copleși și îi vor îngreua deplasarea, fiind posibilă chiar și dispariția sa totală pe drum. Cam așa a făcut și omul față de Dumnezeu. „Pomul cunoaștinței binelui și răului” era, de fapt, simbolul inutilității separației de „binele” divin, ceea ce aducea „cunoașterea răului” (în fapt, părăsirea comuniunii era o practicare a răului, termenul biblic „cunoaștere” referindu-se la experiență, trăire, însoțirea cu ceva, nicidecum doar la o cunoaștere ideologică).

Consecința practicării răului a fost pierderea nemuririi, alterarea firii materiale, „îngreunarea” ei cu boli și moarte trupească. Firea umană nu și-a mai luat energia existențială din comuniunea cu Dumnezeu, ci din ea însăși, ceea ce, la un moment dat, duce la epuizarea acestei energii, la sfârșitul biologic. Dar și acest lucru este tot spre binele omului, căci pomul respectiv avusese rolul de jalon. Când a depășit norma morală, pomul și-a îndeplinit acest rol, precizat dinainte de Dumnezeu, spre a nu se perpetua răul la nesfârșit: „Omul din ziua de azi, cu inima lui coruptă, este tentat să întrebe de ce Dumnezeu, dacă a creat pe om nemuritor, hărăzit fericirii eterne, i-a pus totuși în față pomul cunoașterii binelui și răului, din care i-a interzis să mănânce. De ce i-a pus deci ispita în față, El, Atotștiutorul, cunoscând că omul va cădea, ispitit de cel rău? Acest pom al ispitei i-a fost pus omului în cale tocmai pentru ca el să-și dea permanent seama că este o ființă creată, supusă

Creatorului Său, și nu egală cu El, Căruia îi datorează fericirea nemuritoare, dar și ascultare și supunere”¹².

Părintele Dumitru Stăniloae afirmă că

„spaima de moarte arată că ea nu e un fenomen cu totul natural, ci că s-a produs ca un fenomen contrar naturii, ca o slăbire a comuniunii cu Dumnezeu, izvorul vieții. Creștinismul explică această spaimă de moarte prin faptul că ea a apărut ca pedeapsă și ca urmare a păcatului primilor oameni, pentru ieșirea lor din comuniunea cu Dumnezeu. De aceea creștinul manifestă deschis și o teamă de durerile morții ca despărțire a sufletului de trup, cum a manifestat și Hristos, recunoscând astfel acest caracter nenatural al morții, spre deosebire de cei care, pe de o parte, declară moartea un fenomen natural, iar pe de altă parte, au o spaimă disperată de moarte, cu mult mai mare decât creștinii. Dar creștinismul oferă și un remediu al spaimii de moarte întrucât moartea în Hristos este un mijloc de ridicare a noastră din viața nedeplină și trecătoare în care ne-am coborât, la viața fără de moarte, la plenitudinea vieții prin întâlnirea cu Hristos dincolo de moarte, după ce am trăit în parte cu El aici. Iar siguranța întâlnirii cu El, a depășirii morții noastre, o avem în biruința morții de către El prin Înviere”¹³.

Dictonul cunoscut al filozofiei antice, *memento mori* („nu uita că vei muri”), și-a găsit un puternic susținător în teologia patristică. Spre deosebire de conceptul filozofic însă gândirea creștină a înfrumusețat această piatră de hotar a existenței noastre, unind-o cu începutul vieții veșnice. Pornind meditația sa referitoare la ceasul de pe urmă al existenței lumești și, totodată, cel de început al vieții veșnice, Evagrie Ponticul se referă exact la această așezare a morții în spațiul care i se cuvine, deși omul refuză să-i consacre fie și cel mai mic gând al vieții lui. „Așezându-te în chilia ta, adună-ți mintea și gândește-te la ceasul

¹² Paulin LECA, *Ce este moartea?*, București, Edit. Lumea Credinței, 2009, p. 34.

¹³ Dumitru STĂNILOAE, *Teologia Dogmatică...*, vol. III, p. 232.

morții. Privește atunci la moartea trupului, înțelege întâmplarea, ia-ți osteneala și disprețuiește deșertăciunea din lumea aceasta, atât a plăcerii, cât și a străduinței, ca să poți să rămâi nestrămutat în aceeași hotărâre a liniștii și să nu slăbești”¹⁴.

Când omul se gândește la moartea sa, atunci începe să disprețuiască deșertăciunea lumii. Plăcerile și durerile sale îi apar, deopotrivă, încărcate de zădărnici și, atunci, în sufletul său se petrece o mică minune: se așterne liniștea. Extras din mijlocul zgomotului, al priorităților, al activităților ce îi consumă sufletul, omul ia realitatea implacabilă a morții și o așterne asemenea unei pietre de mormânt peste ceea ce aproape toți numesc viață. Acum este momentul în care începe să înțeleagă că viața lui nu este aici, că adevărata lui existență, viața cea de veci, se apropie, dar că încă nu a gustat din ea, fiind preocupat de alte griji, îndoieli și neputințe. Gândul la moarte aduce liniște și pace, aduce în vedere ceea ce este cu adevărat important.

Leacul gândului la moarte constă în izbăvirea minții omului de gândurile rele. Cel care meditează la această taină a despărțirii sale de trup, la deșertăciunea lumii, a plăcerii și a durerii care o însoțesc, la pedepsele și răsplătirile vieții de veci și la Judecata cea înfricoșătoare de la sfârșitul veacurilor, nu mai are de ce să strecoare în gândirea sa tot felul de imaginații nepotrivite sau să urmeze ispitele și gândurile demonice. În fața morții aproapelui sau a propriei noastre morți, oricât de realiști am fi, sentimentele de dezolare, oroare și chiar indignare sunt justificate. Iisus însuși a plâns la mormântul prietenului Său, Lazăr (*In.* 26, 38), iar în grădina Ghetsimani a fost cuprins de frică în fața imanenței propriei Sale morți (*Mt.* 26, 38). Sfântul Apostol Pavel consideră moartea „vrăjmașul cel din urmă, care va fi nimicit” (*1 Cor.* 15, 26) și o leagă strâns de păcat: „boldul morții este păcatul” (*1 Cor.* 15, 56). Moartea este un mijloc de împiedicare a răspândirii răului pe pământ. Dumnezeu, spre binele omului, a trimis moartea în trupul păcătos al acestuia,

¹⁴ EVAGRIE PONTICUL, „Schiță monahicească, în care se arată cum trebuie să ne nevoim și să ne liniștim”, în *Filocalia*, vol I, trad. Dumitru Stăniloae, București, Edit. Humanitas, București, 2005, p. 49.

pentru ca răutatea să nu fie fără de sfârșit, sufletul rămânând în continuare veșnic viu.

Din perspectivă creștină, moartea nu este un sfârșit, ci doar o trecere spre un nou început, autentic și veșnic. De aceea, nu moartea în sine contează pentru un creștin, ci starea interioară a omului pus în fața acestei dramatice treceri, stare care se propagă și se amplifică în veșnicie. Teologul ortodox Kallistos Ware spune că este bine să reținem trei lucruri în legătură cu locul morții în viața noastră și atitudinea pe care trebuie să o avem față de ea. „Mai întâi, moartea este mai aproape decât ne imaginăm noi. Apoi, ea este profund nenaturală, potrivnică planului dumnezeiesc, dar, în același timp, și un dar al lui Dumnezeu. Și, în sfârșit, este o despărțire care nu este despărțire”¹⁵. Același teolog afirmă că, „deși tragică, moartea este și o binecuvântare. Cu toate că n-a făcut parte din planul dumnezeiesc, nu este mai puțin un dar al lui Dumnezeu, fiind o expresie a milostivirii și compătimirii Sale. Pentru noi oamenii, viața veșnică în această lume căzută, captivi pentru totdeauna cercului vicios al urâtului și păcatului, ar fi fost un destin teribil și insuportabil. Din această cauză, Dumnezeu ne-a oferit o scăpare, desfăcând unirea dintre suflet și trup pentru a le recrea, a le reuni la învierea cea de obște și a le readuce astfel la plenitudinea vieții”¹⁶.

Tot ceea ce trăim, toate faptele noastre înscrise în timp ne marchează viața, unele mai mult, altele mai puțin, dar ele rămân ca niște jaloane prin care parcursul nostru poate fi reconstituit și care ne caracterizează existența ca momente decisive. În acest sens, Sfântul Isaac Sirul ne spune că

„viața noastră pe pământ este ca o carte pe care o scriem noi, fiecare, prin faptele noastre, prin cuvintele noastre și prin gândurile noastre. Cât suntem încă în viața aceasta putem reveni asupra a ceea ce am scris cu fapta, cu vorba sau cu gândul. Prin pocăință, prin îndreptare, prin începutul bun,

¹⁵ Kallistos WARE, *Împărăția lăuntrică*, trad. Eugenia Vlad, București, Edit. Christiana, 1996, p. 25.

¹⁶ *Ibidem*, p. 27.

corectăm capitole din viața noastră, fraze întregi din cartea vieții noastre, exprimări greșite! Dar, atunci când s-a încheiat viața noastră pe pământ se pune sigiliu pe cartea vieții noastre și nu mai putem îndrepta nici capitolele, nici frazele, nici cuvintele, ci rămân așa cum ne-a găsit ceasul morții și ziua judecății”¹⁷.

Natura înconjurătoare este un proces continuu al învierii. Bobul de grâu nu răsare și nu aduce roadă dacă nu este sădit în pământ, dacă nu moare. Mântuitorul Iisus Hristos a biruit moartea la fiica lui Iair, la tânărul din Nain, la prietenul său, Lazăr, și prin Învierea Sa. Nu se cuvine să deznădăjduiască nimeni dintre cei care cred în Hristos, așa cum spune Sfântul Ioan Gură de Aur: „Nimeni, dar, să nu bocească, nici să plângă, nici să hulească această faptă mare a lui Hristos! Că a biruit moartea! Pentru ce jalești de prisos? Moartea a ajuns somn! Pentru ce te vaiieți și plângi? Ar fi de răs chiar dacă păgânii ar face-o! Dar când credinciosul se schimonosește așa, ce apărare mai poate avea? Ce iertare vor avea aceia care se prostesc așa, când de atâta vreme avem dovada clară a învierii?”¹⁸.

Moartea este văzută în chip diferit de oameni. Astfel, pentru cei atașați de bunurile pământești, ea este un fapt înspăimântător; pentru cei ce o consideră un curs al existenței, ea apare ca ceva firesc și o primesc cu resemnare; pentru cei credincioși, care cred în viața viitoare și o consideră ca ultim scop al vieții, moartea este primită cu seninătate, fiind socotită o binecuvântare, căci Dumnezeu cunoaște starea fiecărui suflet în parte: „Omul moare atunci când clipa îi este prielnică pentru mântuire, potrivit atotștiinței lui Dumnezeu”¹⁹.

Pomenirea morților se bazează pe credința exprimată în ultimul articol al Crezului: „Aștept învierea morților și viața

¹⁷ SFÂNTUL ISAAC SIRUL, *Cuvinte despre nevoieșă*, Bacău, Edit. Buna Vestire, 1997, p. 190.

¹⁸ SFÂNTUL IOAN GURĂ DE AUR, *Omilii la Matei*, col. „Părinți și Scriitori Bisericești”, vol. 23, trad. Dumitru Fecioru, București, Edit. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1994, p. 385.

¹⁹ Jean-Claude LARCHET, *Tradiția ortodoxă despre viața de după moarte*, trad. Marinela Bojin, București, Edit. Sophia, 2006, p. 25

veacului ce va să fie”. PF Daniel, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, prezintă câteva argumente în acest sens:

„În primul rând, pomenirea morților este un *act de credință ortodoxă*, întrucât ea se bazează pe credința că, fiind creat după chipul lui Dumnezeu Cel nemuritor (Fc. 1, 27), sufletul omului este nemuritor (Iov 12, 10), chiar dacă trupul omului, după moartea fizică se descompune și se risipește (...). În al doilea rând, pomenirea morților este un *act de iubire pentru ei*. Când ne rugăm pentru cei adormiți arătăm că îi iubim și după moarte, iar sufletul lor nemuritor simte iubirea noastră! Iubirea din rugăciunea pentru cei adormiți este mai tare decât moartea și ea se arată atât prin cinstirea osemintelor lor, cât și prin modul în care îngrijim mormintele lor (...). În al treilea rând, actul de pomenire al celor adormiți în Domnul este un *act de speranță*. La Parastasul pentru cei adormiți întru Domnul, lumânările se aprind pe colivă și pe colac, pentru că atât coliva cât și colacul sunt făcute din boabe de grâu, devenite simbol al credinței în înviere și al comuniunii frățești în Biserica lui Hristos Cel Înviat (In. 12, 24). După ce s-a terminat slujba Parastasului, coliva și colacii se împart, se dăruiesc de pomană (spre pomenire) celor prezenți, mai ales săracilor, iar prin aceasta se săvârșește o faptă bună, adică plină de lumină, o faptă a dragostei creștine, care este simbolizată de lumânarea aprinsă deasupra colivei”²⁰.

Ca realitate în sine, există un singur fel de moarte; ca trăire personală, fiecare avem moartea noastră. Simțul de proprietate aruncat asupra vieții a adus cu sine și conceptul de „demnitate” a morții, ca și cum omul ar putea să hotărască în locul lui Dumnezeu, ori, cel puțin, împreună cu El, dacă și în ce măsură să accepte suferința înainte de moarte, dacă durerile să-i fie mai mari sau mai mici, ba chiar și dacă să mai trăiască în condiții pe care bunul simț

²⁰ DANIEL, PATRIARHUL BISERICII ORTODOXE ROMÂNE, *Iubirea mai tare decât moartea. Înțelesul și folosul pomenirii morților*, București, Edit. Cuvântul Vieții, 2012, pp. 7-12.

comun le numește „nedemne”. Moarte demnă nu poate fi numită, în sens creștin, decât aceea care a fost pregătită de către om deja din viață, prin acceptarea locuirii în el a Duhul lui Dumnezeu (*Rm.* 8, 9) și prin lucrarea realizată împreună cu El.

5. Moartea la români, privită cu umor, detașare și superstiții

Un mare scriitor român, în debutul unui roman foarte cunoscut, a așezat această frază: „Moartea este un fenomen simplu în natură, numai oamenii îl fac înspăimântător”²¹. Această spaimă a omului față de moarte provine în primul rând din necunoașterea ei, pentru că mulți aleg să evite orice subiect referitor la ea. Cel mai adesea, moartea îl cuprinde pe om nepregătit pentru întâlnirea cu ea, deși este singurul fenomen din univers în privința căruia nu poți avea îndoieli că-l vei rata sau că te va evita.

Unul dintre motivele pentru care se consideră dificil să se discute despre moarte este cel de natură culturală și se referă la modul în care am fost educați cu privire la moarte. Astfel, observăm că, în majoritatea dicționarelor, termenul de moarte este explicat ca fiind un sentiment ce trece dincolo de experiența noastră conștientă, pentru că toți cei care o discutăm nu am trecut niciodată prin ea. Așa au apărut formele *plastice* de exprimare a morții: comparațiile, analogiile, metaforele și diversele modalități-surogat de transpunere a ei. În orice caz, șirul acestora are o constantă comună, ele întâlnindu-se în ideea că moartea este amortizarea experienței conștiente pentru totdeauna și, de aceea, este adesea comparată cu „somnul” și cu „o călătorie fără întoarcere”.

Noi nu spunem, simplu, despre cineva, că „a murit”. În limba română, verbul „a murit” poate fi exprimat într-o varietate foarte bogată de sensuri: filosofic/ateu – „a trecut în neființă”; astronomic – „s-a ridicat la cer”; intergalactic – „s-a dus la stele”; piscicol – „s-

²¹ Marin PREDĂ, *Cel mai iubit dintre pământeni*, vol. I, București, Edit. Litera Internațional, 2009, p. 21.

a dus pe copcă”; avicol – „a mierlit-o”; legumicol – „a sfeclit-o”; oftalmologic – „a închis ochii”; direcțional – „a ieșit cu picioarele înainte”; stradal – „a dat colțul”; cardiologic – „i-a stat inima”; distructiv – „a crăpat”; ortodox – „l-a luat Dumnezeu”; neortodox – „l-a luat dracu”; pecuniar – „a dat ortul popii”; spiritualist – „și-a dat duhul”; reciclabil/ ecologic – „s-a făcut oale și ulcele”; imobiliar – „și-a luat garsonieră cu ușă-n tavan”; eroic – „a sucombat”; turistic – „s-a dus într-un loc cu verdeață”; patriotic – „a închinat steagul”; migraționist – „a plecat dintre noi”; conjugal – „ne-a părăsit”; topografic – „a pornit pe ultimul drum”; poetic – „i-a apus steaua”; epidemiologic – „s-a curățat”.

Cât privește taina morții, Dan Puric spune că românul nu are o curiozitate rațională, ci mai degrabă o mirare care dă un sens major vieții și nu mai produce acea frică de necunoscut. E un mod de a te împrieteni cu „destinul” și să faci marea trecere să pară o curgere²². „Și de o fi să mor”, spune ciobanul din Miorița, minimalizând tragedia și, cu o înțelepciune duioasă, detensionează învecinarea morții. Românul a văzut tot timpul moartea, a trăit în preajma ei clipă de clipă, și, totuși, pe chip i se citește o decentă împăcare, iar nu groaza. Țăranul nostru nu este fatalist, ci are o înțelegere fundamentală. Pentru el, moartea, sau cum o numește în înțelesul lui de „trecere dincolo”, se face cu un oarecare regret pământesc, dar și cu o bucurie creștină: „Draga maichii, după tine, îmi pare rău și îmi pare bine!”. Acesta este glasul unei mame dintr-un bocet maramureșean. Românul vorbește firesc și creștinesc cu moartea. Nu avem nimic din patetismul antic al grecilor, din disprețul romanilor, din frica camuflată a omului modern și progresist, nimic din toate acestea. Cuvintele țăranului român, pe care le găsim deseori dăltuite pe crucea de la mormânt, sub forma unui epitaf, sunt pline de înțelesuri: „Învață de la viață, că totu-i trecător, să treci frumos prin viață, să poți frumos să mori”. *La noi, moartea nu este un dușman al vieții, ci este un partener al ei. Mormântul nu este un loc de blestemat, ci este un loc de îngrijit și de iubit*²³.

²² Dan PURIC, *Cine suntem?*, București, Edit. Platytera, 2008, p. 42.

²³ *Ibidem*, p. 43.

În cunoscutul basm românesc scris de Petre Ispirescu, Făt-Frumos îi face Tatălui o cerere în plan spiritual absolut: „Tinerete fără bătrânețe și viață fără de moarte”, fără urmă de ispită materială. În viziunea lui Dan Puric, acesta este strigătul unui întreg neam creștin după condiția primară paradisiacă pierdută. Este o îndrăzneală creștină, și nu o obrăznicie, este o cerință acută după calitatea vieții, pentru că esența creștinismului stă în calitatea condiției de Fiu al lui Dumnezeu, și nu în cantitatea biologică, socială sau politică a individului în societate²⁴. Dar, poate cel mai frumos și concentrat, apropierea și simțirea trecerii dincolo o face nemuritorul nostru poet, Mihai Eminescu, prin versurile poeziei „Nu credeam să învăț a muri vreodată”²⁵. Sensul vieții pentru țăranul nostru creștin era Învierea. Sensul vieții pentru omul modern și progresist este longevitatea, uneori prelungită până la absurd. Pentru țăranul nostru, suferința este o poartă către Dumnezeu. Pentru omul modern, suferința este înconjurată de analgezice²⁶.

Nimeni nu este stăpânul timpului și, cu atât mai puțin, al timpurilor. Sfânta Scriptură spune că anii și vremurile sunt în cârma lui Dumnezeu. Creatorul nostru ne-a adus din neființă la ființă și a hotărât prin planul Său veșnic ca noi să ne naștem într-un anumit spațiu geografic, din anumiți părinți, pentru ca noi să ne împlinim vocația pentru care am fost zămisliți. Nu am venit de nicăieri și ne îndreptăm spre nicăieri, iar viața noastră nu este condiționată de hazard. Omul secularizat consideră că aproape toate nereușitele și eșecurile din viață sunt provocate de incompatibilitatea dintre aspirațiile sale și caracteristicile zodiei în care s-a născut, iar viața lui este modelată de circumstanțe și de lucruri care i se întâmplă din cauza unor forțe și lucruri exterioare. Însă, data nașterii nu poate predispuce pe cineva la a fi virtuos sau pătimăș. Sunt persoane care s-au născut în același an, în aceeași zi, la aceeași oră și au caractere și înclinații cu totul diferite. De ce? Pentru că fiecare om acționează în virtutea libertății pe care a primit-o ca dar neprețuit de la Dumnezeu.

²⁴ *Ibidem*, p. 44.

²⁵ Mihai EMINESCU, *Poezii*, București, Edit. Didactică și Pedagogică, 2007, p. 23.

²⁶ D. PURIC, *op. cit.*, 2008, p. 44.

Pseudoștiințele care pretind că pot prezice viitorul sunt porțițe pentru a fugi de responsabilitate și de neputințele personale. Nu horoscopul sau mișcarea astrelor pe cer pot influența starea de fericire sau nefericire, de fatalism sau eșec, pentru că viața fiecărui om se desfășoară între anumite coordonate care pot fi determinate doar de el însuși: familie, profesie, prieteni, timp liber, relația lui autentică și personală cu Dumnezeu etc. Munca serioasă, perseverența, onestitatea, credința în Dumnezeu îl pot ajuta să aibă succes în carieră, fericire în familie și armonie în toate compartimentele vieții. În baza liberului arbitru de care dispune, fiecare om poate să se autodepășească în măsura în care își înmulțește darurile, iar defectele le corectează cu modestie și migală.

Concluzii

Cultul morților este o veritabilă *pedagogie creștină* a dragostei, a atașamentului și a respectului dintre membrii aceleiași familii (a copiilor față de părinții și frații lor răposați, dar și a părinților față de proprii lor copii decedați) și dintre membrii Bisericii, marea familie creștină. Adică ceea ce facem noi pentru părinții și rudeniile noastre trecute la cele veșnice, să facă și urmașii cu noi. Aceasta reprezintă dovada dragostei care nu-i uită pe cei ce nu mai sunt printre noi și care este mai puternică decât moartea, trecând dincolo de pragul mormântului.

„Când cerem lui Dumnezeu «veșnică pomenire» pentru cineva, cerem să fie pomenit de Dumnezeu și în prezent, cum va fi pomenit în eternitate, deci să-l țină neîncetat viu. Dacă am cere ca Dumnezeu să-l pomenească numai de la judecata din urmă mai departe, ar însemna că Dumnezeu îl ține uitat pentru o vreme, iar, după aceea, iarăși își va aduce aminte de el. Noi nu cerem lui Dumnezeu să-Și aducă aminte numai câteodată de acela, ci să-l aibă neîntrerupt în amintire, în vecii vecilor. Prin rugăciuni, ținem pe cei ce au fost, veșnic vii. Nimeni nu se pierde definitiv”²⁷.

²⁷ D. STANILOAE, *Teologia Dogmatică...*, vol. III, pp. 347.

Cultul morților trebuie privit și din perspectivă pastoral-misionară, deoarece preotului, cunoscând bucuriile, dar și necazurile păstoritorilor, nu îi este suficient să rămână la stadiul de cunoaștere, ci trebuie în egală măsură să participe la acestea. La slujba de înmormântare participă și oameni care frecventează biserica mai puțin, în anumite cazuri poate chiar deloc. De aceea, necrologul rostit de preot este deosebit de important. „În viața religioasă a tuturor popoarelor ortodoxe și, îndeosebi, la poporul nostru, cultul morților - adică ansamblul ierurgiilor și al rânduielilor tradiționale prin care Biserica celor vii își arată grija față de cei răposați - este foarte dezvoltat, constituind una din manifestările caracteristice și esențiale ale vieții religioase ortodoxe. În afară de scopul lor principal - cel soteriologic - aceste slujbe au și unul *catehetic și pedagogic*; prin ele, Biserica urmărește adică nu numai să-i ajute pe morți, ci să-i și mângâie pe cei rămași în viață, să le ușureze durerea, să le amintească nestatornicia lucrurilor pământești și să le întărească speranța și credința în nemurirea sufletului și în învierea morților, dogme de căpetenie ale credinței creștine ortodoxe”²⁸. În plus, nu știm niciodată când și cum va fi acel sfârșit, oricare moment poate să fie ultimul și, ca atare, să se constituie în ultima șansă. De aceea, în fiecare Liturghie, noi cerem „sfârșit creștinesc vieții noastre” și „cealaltă vreme a vieții noastre în pace și întru pocăință a o săvârși”.

Avem un singur fel de a ne naște și milioane de feluri de a muri. Teologic vorbind, viața de apoi nu este o destinație turistică la care avem acces doar prin moarte. Împărăția lui Dumnezeu se construiește de aici. Biserica este agenția de voiaj a vieții de dincolo. Moartea este cel mai mare eveniment al vieții, și, de aceea, ce este înainte de moarte se răsfrânge asupra a ceea ce este după. Noi avem o întreagă cultură în acest sens: cultul morților este legat tocmai de această reciprocitate a lumilor. Altminteri, dacă viața ar fi ultima oprire a existenței, toate ar cădea într-un absurd fără margini. Hristos ne așteaptă și pe noi ca să ne limpezească toate întrebările. Important este să avem zbuciumul și frământarea căutării întâlnirii

²⁸ Ene BRANIȘTE, *Liturgica Specială*, București, Edit. Lumea Credinței, 2005, p. 383.

cu El. Întâlnindu-ne cu El, îl vom auzi spunându-ne: „Adevărat, adevărat zic vouă: Cel ce ascultă cuvântul Meu și crede în Cel ce M-a trimis, are viață veșnică și la Judecată nu va veni, ci s-a mutat din moarte la viață” (In. 5,24).

Bibliografie

1. ANTONIE DE SUROJ, *Viața, Boala, Moartea*, trad. de monahia Anastasia Igrișanu, Slatina-Nera, Edit. „Sfântul Siluan”, 2010.
2. BRANIȘTE, Ene *Liturgica Specială*, Editura Lumea Credinței, București, 2005.
3. CIOBOTEA, Daniel, „Timpul și valoarea lui pentru mântuire în Ortodoxie”, în *Ortodoxia*, 2/1977, pp. 196-207.
4. DANIEL, PATRIARHUL BISERICII ORTODOXE ROMÂNE, *Iubirea mai tare decât moartea*, București, Edit. Cuvântul Vieții, 2012.
5. EMINESCU, Mihai, *Poezii*, București, Edit. Didactică și Pedagogică, 2007.
6. EVAGRIE PONTICUL, „Schiță monahicească, în care se arată cum trebuie să ne nevoim și să ne liniștim”, în *Filocalia*, vol. I, trad. Dumitru Stăniloae, București, Edit. Humanitas, 2005
7. ISTRATI, Valentin, *Taina veacurilor. Unirea timpului cu eternitatea în rugăciunile Bisericii*, Iași, Edit. Doxologia, 2010.
8. LARCHET, Jean-Claude, *Tradiția ortodoxă despre viața de după moarte*, trad. Marinela Bojin, București, Edit. Sophia, 2006.
9. LECA, Paulin, *Ce este moartea?*, București, Edit. Lumea Credinței, 2009.
10. LIPOVETSKY, Gilles, *Fericirea paradoxală. Eseu asupra societății de hiperconsum*, Iași, Edit. Polirom, 2007.
11. PREDĂ, Marin, *Cel mai iubit dintre pământeni*, vol. I, București, Edit. Litera Internațional, 2009..
12. PURIC, Dan, *Cine suntem?*, București, Edit. Platytera, 2008.
13. SFÂNTUL AUGUSTIN, *Confesiuni*, ediție bilingvă, trad., introd. și note de Eugen Munteanu, București, Edit. Humanitas, 2018.
14. SFÂNTUL IOAN GURĂ DE AUR, *Omilii la Matei*, col. „Părinți și Scriitori Bisericești”, vol. 23, trad. Dumitru Fecioru, București, Edit. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1994.
15. SFÂNTUL IOAN GURĂ DE AUR, *Omilii la parabola despre săracul Lazăr și bogatul nemilostiv*, trad. Adrian Tănăsescu-Vlas, București, Edit. Sophia, 2002.

16. SFÂNTUL ISAAC SIRUL, *Cuvinte despre nevoiță*, Bacău, Edit. Buna Vestire, 1997.
17. STĂNILOAE, Dumitru, *Teologia Dogmatică Ortodoxă*, vol. I/III, București, Edit. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 2010.
18. WARE, Kallistos, *Împărăția lăuntrică*, trad. Eugenia Vlad, București, Edit. Christiana, 1996.